

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
دانشگاه تربیت معلم آذربایجان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه مقطع کارشناسی ارشد
رشته زبان و ادبیات فارسی

بازتاب تأثیر کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ در ادبیات داستانی ایران

(بر اساس آثار بزرگ علوی و جلال آل احمد)

استاد راهنما:

دکتر باقر صدری نیا

استاد مشاور:

دکتر ناصر علیزاده خیاط

دانشجو:

ناظمه فرشباف زیوری

اسفند ۱۳۸۷

تبریز / ایران

صلى الله عليه وسلم

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
چکیده	یک
مقدمه	۱

فصل اول: ایران در دوران کودتا

اوضاع عمومی ایران در دوران کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲	۴
الف) جایگاه حزب توده در میان روشنفکران	۶
ب) توهم توطئه و ارتباط آن با کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲	۸
ج) مفهوم ادبیات متعهد در این دوره	۱۰

فصل دوم: بزرگ علوی

بزرگ علوی، در عرصه ادب و سیاست	۱۴
الف: آثار قبل از کودتا	۲۶
۱- مجموعه «چمدان»	۲۴
۱-۱ چمدان	۲۶
۱-۲ قربانی	۲۷
۱-۳ عروس هزار داماد	۲۸
۱-۴ تاریخچه اتاق من	۲۹
۱-۵ سرباز سربی	۳۰
۱-۶ شیک پوش	۳۰
۲- مجموعه «ورق پاره‌های زندان»	۳۲
۲-۱ پادنگ	۳۳
۲-۲ ستاره دنباله‌دار	۳۴
۲-۳ انتظار	۳۴
۲-۴ عفو عمومی	۳۵
۲-۵ رقص مرگ	۳۶
۳- ۵۳ نفر	۳۷

۳۹.....	۴- مجموعه «نامه‌ها».....
۴۰.....	۴-۱ نامه‌ها .....
۴۱.....	۴-۲ گیله‌مرد .....
۴۳.....	۴-۳ اجاره‌خانه .....
۴۴.....	۴-۴ دز آشوب .....
۴۵.....	۴-۵ یهره‌نچکا .....
۴۶.....	۴-۶ یک زن خوشبخت .....
۴۸.....	۴-۷ رسوایی .....
۴۹.....	۴-۸ خائن .....
۵۰.....	۴-۹ پنج دقیقه پس از دوازده .....
۵۱.....	۵- چشمهایش .....

ب: آثار بعد از کودتا.....

۵۸.....	۱- مجموعه میرزا.....
۶۵.....	۱-۱ میرزا .....
۶۵.....	۱-۲ احسن القصص .....
۶۸.....	۱-۳ یکه و تنها .....
۷۲.....	۱-۴ وبا .....
۷۸.....	۱-۵ دریدر .....
۷۹.....	۱-۶ تحت الحنکی .....
۸۲.....	۲- سالاریها.....
۸۴.....	۳- موریانه.....
۹۰.....	۴- روایت.....

فصل سوم: جلال آل احمد

جلال آل احمد در عرصه ادب و سیاست..... ۱۰۴.....

الف: آثار قبل از کودتا..... ۱۰۹.....

۱۰۹.....	۱- مجموعه «دید و بازدید».....
۱۱۰.....	۱-۱ دید و بازدید عید .....
۱۱۳.....	۱-۲ گنج .....
۱۱۳.....	۱-۳ زیارت .....
۱۱۴.....	۱-۴ افطار بی موقع .....

۱۱۴.....	۱-۵ گلدان چینی
۱۱۵.....	۱-۶ تابوت
۱۱۷.....	۱-۷ شمع قدی
۱۱۷.....	۱-۸ تجهیز ملت
۱۱۸.....	۱-۹ پستیچی
۱۱۹.....	۱-۱۰ معرکه
۱۲۰.....	۱-۱۱ ای لامس سبا
۱۲۲.....	۱-۱۲ دو مرده
۱۲۳.....	۲- مجموعه «از رنجی که می‌بریم»
۱۲۴.....	۲-۱ دره خزان زده
۱۲۵.....	۲-۲ زیر آبیها
۱۲۶.....	۲-۳ در راه چالوس
۱۲۷.....	۲-۴ محیط تنگ
۱۲۸.....	۲-۵ اعتراف
۱۲۹.....	۲-۶ آبروی از دست رفته
۱۲۹.....	۲-۷ روزهای خوش
۱۳۱.....	۳- مجموعه «سه تار»
۱۳۲.....	۳-۱ سه تار
۱۳۲.....	۳-۲ بیچه مردم
۱۳۳.....	۳-۳ وسواس
۱۳۴.....	۳-۴ لاک صورتی
۱۳۵.....	۳-۵ وداع
۱۳۵.....	۳-۶ زندگی که گریخت
۱۳۶.....	۳-۷ آفتاب لب بام
۱۳۷.....	۳-۸ گناه
۱۳۸.....	۳-۹ نزدیک مرزون آباد
۱۳۹.....	۳-۱۰ دهن کجی
۱۴۰.....	۳-۱۱ آرزوی قدرت
۱۴۱.....	۳-۱۲ اختلاف حساب
۱۴۲.....	۳-۱۳ الگمارک و المکوس
۱۴۴.....	۴- مجموعه «زن زیادی»
۱۴۵.....	۴-۱ سمنویزان
۱۴۶.....	۴-۲ خانم نزهت الدوله

۱۴۷.....	۴-۳ دفترچه بیمه.....
۱۴۹.....	۴-۴ عکاس با معرفت.....
۱۴۹.....	۴-۵ خدادادادخان.....
۱۵۲.....	۴-۶ دزد زده.....
۱۵۳.....	۴-۷ جاپا.....
۱۵۴.....	۴-۸ مسلول.....
۱۵۵.....	۴-۹ زن زیادی.....
ب- آثار بعد از کودتا.....	
۱۵۷.....	۱- سرگذشت کندوها.....
۱۶۵.....	۲- مدیر مدرسه.....
۱۷۱.....	۳- نون والقلم.....
۱۷۸.....	۴- نفرین زمین.....
۱۸۳.....	۵- سنگی بر گوری.....
۱۸۵.....	۶- مجموعه پنج داستان.....
۱۸۵.....	۶-۱ گلدسته‌ها و فلک.....
۱۸۶.....	۶-۲ جشن فرخنده.....
۱۸۸.....	۶-۳ خواهرم و عنکبوت.....
۱۸۹.....	۶-۴ شوهر آمریکایی.....
۱۹۱.....	۶-۵ خونابه انار.....

فصل چهارم: مقایسه و نتیجه‌گیری

۱۹۴.....	مقایسه اجمالی درونمایه داستانهای بزرگ علوی و جلال آل احمد.....
۱۹۷.....	جمع‌بندی و نتیجه‌گیری.....

نمایه

۱۹۹.....	فهرست اعلام و مفاهیم.....
۲۰۲.....	فهرست الفبایی داستانهای بزرگ علوی و جلال آل احمد.....

معرفی منابع:

۲۰۴.....	مراجع داستانهای بزرگ علوی.....
۲۰۴.....	مراجع داستانهای جلال آل احمد.....

- ۲۰۵.....منابع اختصاصی مربوط به بزرگ علوی
- ۲۰۵.....منابع اختصاصی مربوط به جلال آل احمد
- ۲۰۶.....کتاب‌شناسی عمومی
- ۲۰۸.....فهرست منابع و مآخذ

چکیده:

کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ و سرنگونی حکومت قانونی دکتر مصدق، نقطه عطفی در تاریخ کشور ما به شمار می‌آید. این واقعه تلخ تاریخی علاوه بر حوزه سیاست، در زمینه‌های مختلف اجتماعی از جمله فرهنگ و ادبیات نیز تأثیر گذار بوده است. هدف ما در این پژوهش نشان دادن بازتاب تأثیر کودتا در ادبیات داستانی است. بدین منظور آثار دو نویسنده (بزرگ علوی و جلال آل احمد) را مورد بررسی قرار دادیم. نتایجی که به دست آمده، نشانگر این مطلب است که کودتای ۲۸ مرداد، تأثیر چشمگیری بر درونمایه و ساختار ادبیات این دوره گذاشته است که تأثیر محتوایی آن را در شکست و سرخوردگی قهرمانان داستانیها و ترس و تردید و واقع‌گریزی آنان، و همچنین در فضا سازی داستان‌ها می‌توان دید. تأثیر کودتا بر ساختار آثار داستانی از جمله در بهره‌گیری نویسندگان از تک‌گویی درونی و گرایش به رمان‌های تمثیلی تاریخ‌گرا و مستندنگاری نمود می‌یابد که در این رساله به آنها پرداخته شده است.

واژه های کلیدی: کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، ادبیات داستانی، بزرگ علوی، جلال آل احمد، حزب توده

مقدمه

کودتای ۲۸ مرداد سال ۱۳۳۲، یکی از حوادث مهم تاریخ معاصر است؛ که تأثیر عمیقی بر حوزه سیاست و فرهنگ نهاده است. اگرچه همه تحولات اجتماعی و سیاسی به نوعی در سطوح و ابعاد مختلف حیات جامعه تأثیرگذار هستند؛ اما شاید کودتای ۲۸ مرداد یکی از مهمترین وقایع سیاسی تأثیرگذار در زمینه ادبیات باشد. یکی از علل مهم آن، ارتباط بسیار نزدیک نویسندگان با سیاست است. چراکه اغلب نویسندگان آن دوره، روشنفکرانی بودند که در عرصه سیاست نیز فعالیت داشتند. همچنین حکومت دکتر مصدق در میان اقشار جامعه از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بود و سقوط آن با دخالت نیروهای تجاوزگر بیگانه، علاوه بر تحقیر ملی در روحیه افراد جامعه نیز تأثیر منفی فراوانی داشت.

با سقوط حکومت دکتر مصدق، خیل عظیمی از مردم شکست خورده، به سردرگمی شدیدی دچار گردیدند. نویسندگان نیز همانند توده‌های مردم از عواقب تلخ کودتا در امان نماندند؛ آنان در انزوای خویش آثاری را خلق کردند که حاکی از سرخورده‌گیهای سیاسی بود. بنابراین بررسی بازتاب تأثیر کودتای ۲۸ مرداد در ادبیات داستانی ضروری به نظر می‌آید. چراکه قهرمانان این داستان‌ها، همان افراد جامعه هستند و آشنایی با روحیات مردم جامعه، نکات مهم بسیاری را فرا روی محققین و منتقدین قرار می‌دهد. از این رو برای بررسی این تأثیرات، داستانهای دو نویسنده بزرگ آن دوره، بزرگ علوی و جلال آل احمد، را اساس کار قرار دادیم. علت گزینش این دو نویسنده از چندین نظر قابل توجه است.

نخست اینکه آثار آنان جایگاه برجسته‌ای در ادبیات این دوره دارند. علاوه بر آن هر دو نویسنده در دوره‌های قبل از کودتا و بعد از آن، آثاری را خلق کرده‌اند لذا با مقایسه داستانهای هر دو دوره نتایج مطلوبی در این زمینه به دست می‌آید. دیگر اینکه علوی و آل احمد هر دو در زمینه سیاسی فعال بودند، بنابراین در آثار آنان می‌توان به تأثیرات عمده‌ای از کودتا دست یافت. این نکته

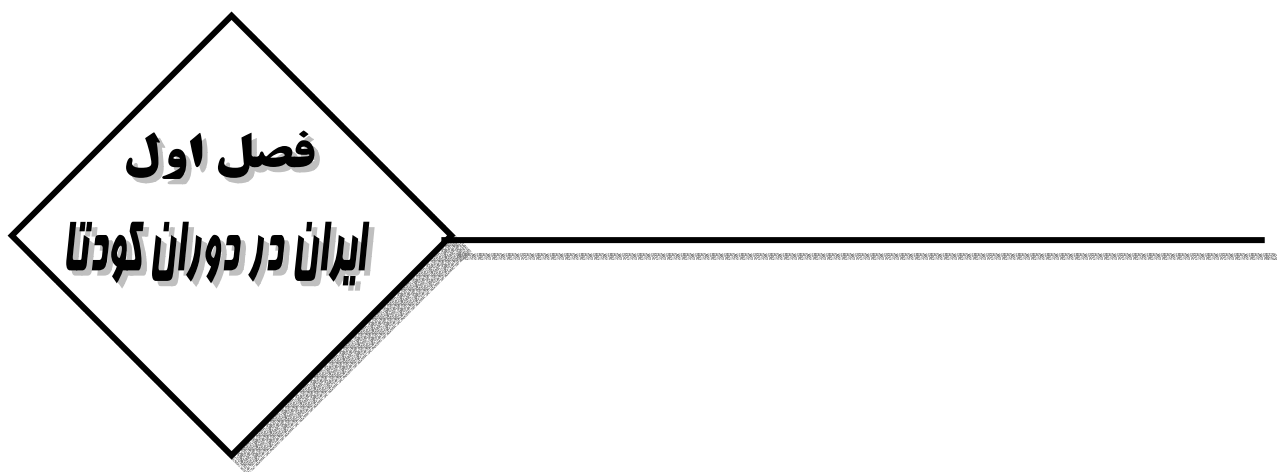
نیز در خور توجه است که هر دو نویسنده از فعالان سیاسی بودند. اما مسیر فعالیت آنها متفاوت بود. بدین معنی که بزرگ علوی از اعضای حزب توده به شمار می‌رفت و در دوره‌ای ناگزیر در جبهه مخالف آل احمد قرار داشت. در این صورت می‌توان تأثیر کودتا را در شاخه‌های مختلف سیاسی بررسی کرد. از دلایل دیگر این گزینش، مهاجرت علوی به خارج از کشور است. در واقع علوی نماینده گروهی است که با تثبیت کودتای ۲۸ مرداد از وطن خویش آواره شده‌اند. داستانهای این گروه الزاماً در حیطه ادبیات مهاجرت قرار می‌گیرند و این در حالی است که آل احمد در ایران می‌ماند. بنابراین آثار وی زوایای پنهان جامعه کودتا زده را بیشتر آشکار می‌سازد.

این رساله در ۴ فصل تنظیم شده است که در فصل اول این رساله به بررسی اجمالی اوضاع عمومی ایران در دوران کودتا پرداخته‌ایم. همچنین در این مبحث به جایگاه حزب توده در میان روشنفکران نیز اشاره شده است.

در فصل دوم، آثار بزرگ علوی در دو دوره قبل از کودتا و بعد از آن، به صورت جداگانه، مورد مطالعه دقیق قرار گرفته است. و این آثار به ترتیب تاریخ انتشار هر یک از آنها تنظیم شده است. شاید اشاره به برخی موارد در آثار دوره اول، زاید به نظر آید ولی هدف از بیان آنها سهولت در مقایسه محتوا و ساختار آثار، در این دو دوره است.

در فصل سوم، آثار جلال آل احمد نیز به همان شیوه بررسی می‌شود. فصل چهارم حاوی مقایسه و نتیجه‌گیری مباحث بخشهای پیشین است. بدین منظور، در قسمت اول مضمون داستانهای بزرگ علوی و جلال آل احمد با یکدیگر مقایسه می‌شود و نقاط مشترک و وجه تمایز میان آنها تا حدودی آشکار می‌گردد. در قسمت دوم این فصل بازتاب‌های تأثیر کودتا در ادبیات داستانی این دوره به صورت فهرست‌وار آمده است. تا خوانندگان بتوانند به چهار چوب اصلی این تأثیرات پی‌ببرند.

امید است که رساله حاضر بتواند راهگشای تحقیقات جامع‌تری در این زمینه گردد.

فصل اول
ایران در دوران کودتا

اوضاع عمومی ایران در دوران کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲^۱

بعد از سرنگونی حکومت دیکتاتوری رضاخان و روی کار آمدن فرزندش، محمدرضا پهلوی، جامعه ایران به سوی آرامشی نسبی گام بر می‌داشت. دوران پراختناق کم‌کم بهبود می‌یافت و احزاب سیاسی در جامعه پا می‌گرفت. بر روی کار آمدن حکومت مصدق، به عنوان منجی مردم، قوت قلبی در میان آحاد ملت محسوب می‌شد. بنابراین مصدق و جریان ملی شدن صنعت نفت ایران نقطه اشتراک اکثریت مردم به شمار می‌آمد. البته میزان اعتماد به حکومت مصدق در میان احزاب گوناگون، متفاوت بود. اما آنچه مسلم است اینکه کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، واقعه‌ای نبود که بتوان براحتی از کنار آن رد شد. چنانچه بازتاب‌های تأثیر کودتا از جوانب مختلف قابل بررسی است.

لنگرودی در کتاب تاریخ تحلیلی شعر نو می‌نویسد: «کودتای ۲۸ مرداد سال ۱۳۳۲ بیش از هر چیز، در هم شکستن روحی-روانی روشنفکران ایران را به دنبال داشت؛ روشنفکرانی که بهشتی برای آینده نزدیک در ذهن خود رقم زده بودند.»^۲

مهمترین تأثیرات کودتا در عرصه ادبیات واضح‌تر است. چراکه اکثر نویسندگان و شاعران آن دوره، همان روشنفکران سرخورده‌ای بودند که حکومت مصدق را همسو با آرمانهای سیاسی و اجتماعی خویش یافته، بدان امیدها بسته بودند. اما اکنون در وادی سرگردانی بسر می‌بردند.

«رژیم کودتا با درهم کوبیدن نهادهای اجتماعی و خانه‌نشین کردن مردم، اوقات فراغتی پدید می‌آورد که با ادبیات پر می‌شود ... رونق چاپ داستان، پاسخ به نیازهایی است که انزوای روزافزون اجتماعی به‌بار آورده است. مردم منزوی، شکست خود را با رویای پیروزی مردم جهان داستان‌ها

---

۱. برای مطالعه بیشتر مراجعه کنید به: آبراهامیان، پرواندا: ایران بین دو انقلاب.

۲. لنگرودی، شمس: تاریخ تحلیلی شعر نو، ج ۲، ص ۱۵

تسکین می دهند، و از راه همسان شدن با قهرمانان رمان‌ها می‌کوشند از رویاهای پایمال شده خود دفاع کنند.^۱

نویسندگان روشنفکری که طعم تلخ شکست را با تمام وجود چشیده‌اند، برای فرار از واقعیت-ها به دنبال پناهگاه می‌گردند. بسیاری از آنها برای فراموش کردن دردهای خود به افیون پناه می‌برند و یا ساعات بسیاری را در گوشه میخانه‌ها سپری می‌کنند. بنابراین داستانهای لذت‌جویانه و رمانتیک در راستای نیاز جامعه به نگارش درمی‌آیند.

به دنبال این نیاز جامعه، پاورقی‌نویسی نیز رشد روزافزونی می‌یابد و بحث‌های داغ سیاسی جای خود را به پاورقی‌های عاشقانه و تاریخی و پلیسی می‌دهد.^۲

در کنار پاورقی‌نویسی، تیپ جاهل نیز خلق می‌شود که نماینده همان اوباشی هستند که کودتای ۲۸ مرداد را به ثمر رساندند. در این دوره، پاورقی‌ها، شخصیت زنان را به صورت عنصری جهت نمایش فحشا معرفی می‌کند. دیگر سخنی از زنان مبارز داستان‌ها به میان نمی‌آید. از دیگر بازتاب‌های کودتا در عرصه ادبیات، روی آوردن به ترجمه است. مخصوصاً ترجمه رمان‌های مبتذل که جایگاه چندانی حتی در زبان مبدأ ندارند.

«ترجمه رمان که پیش از این تفننی فاضلانه بود، به صورت حرفه در می‌آید و آدم‌های بسیاری برای «نان درآوردن» به این حرفه روی می‌آورند.»^۳

البته علت توجه به ترجمه کتاب تنها در این مورد خلاصه نمی‌شود بلکه افرادی هم هستند که به دلیل آشفتگی‌های روحی و یا محدودیت چاپ و سانسور، از داستان‌نویسی در یک مقطع چشم-پوشی می‌کنند و یا برای پیشبرد اهداف سیاسی خود به ترجمه کتابهای مختلف می‌پردازند. به عنوان مثال آل احمد «بازگشت از شوروی آندره ژید»^۴ را به عنوان بازخواست حزب توده و حامی‌اش شوروی ترجمه کرد.^۵

---

۱. میرعابدینی، حسن: صد سال داستان نویسی ایران، ص ۲۹۶

۲. همان، ص ۲۸۰

۳. همان، ص ۲۹۶

4- Gide, Andre

۵. الگار، حامد: «سرگشته بی‌تاب حقیقت»، ترجمه: اکبر اخلاقی، کیهان، ۱۷ خرداد ۱۳۸۶، ش ۱۳۴۱۴/ مرغ حق، ص ۲۱۶

در نگرش خاص‌تر، بازتاب تأثیر کودتا در ادبیات داستانی معاصر، عمق فاجعه کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ را نشان می‌دهد. که با بررسی آثار داستانی بزرگ علوی و جلال آل احمد به طور مفصل بدان خواهیم پرداخت.

علاوه بر نکات یاد شده، توجه به سه موضوع مهم دیگر ما را به شناخت هرچه بیشتر اوضاع نویسندگان این دوره، رهنمون می‌سازد که به صورت جداگانه به آنها اشاره می‌گردد.

الف) جایگاه حزب توده در میان روشنفکران

ب) توهّم توطئه و ارتباط آن با کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲

ج) مفهوم ادبیات متعهد در این دوران

الف) جایگاه حزب توده در میان روشنفکران

حزب توده یکی از مهمترین احزاب سیاسی معاصر بود که تحولات چشمگیری در صحنه‌های مختلف جامعه پدید آورد. منابع فراوانی به تحلیل پیدایش و گستردگی حزب توده در متن جامعه و علل فروپاشی آن پرداخته است. همچنین نقش حزب توده را در جریانات ملی شدن صنعت نفت و سرنگونی حکومت مصدق نشان داده است.^۱ در این قسمت اجمالاً به بررسی تأثیرات حزب توده بر جامعه روشنفکری می‌پردازیم. همچنین به نقش آن در دوره کودتا اشاره می‌نماییم. از آنجایی که نویسندگان این دوره عموماً از روشنفکران بوده‌اند؛ توجه به نقش حزب توده در شکل‌گیری جریان‌های روشنفکری، امری ضروری است. بنابراین می‌توان گفت ادبیات همان دوره نیز تحت تأثیر این حزب قرار گرفته است.

---

۱. برای آشنایی بیشتر مراجعه شود به :

مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی : سیاست و سازمان حزب توده از آغاز تا فروپاشی

پیشه‌وری، سید جعفر : تاریخچه حزب عدالت

تهرانی، خانبابا : نگاهی به جنبش چپ از درون

طبری، احسان : کژراهه (خاطراتی از تاریخ حزب توده)

کشاوری، فریدون : من متهم می‌کنم کمیته مرکزی حزب توده ایران را

کیانوری، نورالدین : حزب توده ایران و دکتر محمد مصدق

امیرخسروی، بابک : نظر از درون به نقش حزب توده ایران

علاوه بر آن، چگونگی موضع‌گیری حزب توده در جریان ملی شدن صنعت نفت و کودتای ۲۸ مرداد، مضمون داستان‌های این دوره را تحت تأثیر قرار می‌دهد. حتی انشعاب‌ها و رفتاری که میان اعضای حزب‌های مختلف صورت می‌گیرد، به طور غیرمستقیم و گاهی نیز مستقیم بر شکل‌گیری شخصیت‌ها و فضای داستانی، مؤثر واقع می‌شود.

نفوذ حزب توده در میان روشنفکران شدیدتر بود و شاعران و نویسندگان مهمی چون بزرگ علوی، نوشین، توللی، پرویزی، آل احمد، آرام و گلستان از فعالان سازمان و هوادار حزب توده بودند. اگرچه اغلب این افراد در همان دهه ۲۰ به دلایلی از حزب کناره‌گیری کردند.^۱ «جاذبه حزب توده برای روشنفکران عمدتاً از ساختار طبقاتی کشور ناشی می‌شد.»^۲ چرا که «نگاه خودپسندانه طبقه اعیان سنتی همواره طبقه متوسط جدید را رنج می‌داد.»^۳ و «حزب توده در مبارزه برای فروریختن دیوار امتیازات طبقاتی در خط اول جبهه بود.»^۴

«در اغلب سال‌های این دوره توجه نشریات حزب توده، نمایندگان مجلس و تظاهرات عمومی و بدکاری‌های واقعی و خیالی طبقه اعیان معطوف بود. برنامه حزب خواستار تقسیم املاک بزرگ، اخذ مالیات بیشتر از ثروتمندان و کاهش مالیات بر درآمدهای ثابت و دستمزدها و مایحتاج عمومی بود.»^۵

علاوه بر آن «نگرش سیاسی روشنفکران نیز با ایدئولوژی حزب توده منطبق بود. این نگرش سه بخش عمده داشت: مشروطه‌خواهی، سوسیالیسم و ناسیونالیسم.»^۶ بنابراین حزب توده در کل حزبی آرمانی در میان آحاد مختلف جامعه محسوب می‌شد. مردمی که دوران پر از اختناق دیکتاتوری رضاخان را تجربه کرده بودند، در این ایام از آزادی دروغینی که حکم‌فرما شده بود، احساس پیروزی می‌کردند. در جریانات ملی شدن صنعت نفت و دیگر مسائل مربوط به آن شکاف عمیقی میان اعضای دوآتشه حزب ایجاد شد و کم‌کم موجبات شکست حزب را فراهم آورد.

---

۱. آبراهامیان، یرواند: ایران بین دو انقلاب، ص ۳۰۲

۲. همان، ص ۳۰۸

۳. همان

۴. همان، ص ۳۰۹

۵. همان

۶. همان، ص ۳۱۰

ناکارآمدی رهبران حزب توده در جریان کودتای ۲۸ مرداد، مضمون بیشتر داستاهای آن دوران و بعد از آن گردید. از نمونه‌های بارز آن، داستان بلند «نون والقلم» آل احمد و «روایت» علوی است.

دو نویسنده مورد بحث - بزرگ علوی و جلال آل احمد - از اعضای مؤثر این حزب بودند. اما آل احمد و همفکرانش پس از ۴ سال همکاری به ریشه‌های استعمارگرایانه این حزب پی بردند و از آن منشعب شدند و فعالیت سیاسی خود را در مسیر دیگری ادامه دادند.

علی اصغر خبره‌زاده در مورد انشعاب آنها چنین می‌گوید: «جلال و همکارانش احساس می‌کردند که حزب توده به معنای واقعی یک حزب نیست، بلکه جمعیتی است مزدور و عامل روسیه بلشویکی و آب را باید با اجازه سردمداران حزب بلشویک بنوشند و از خود اراده‌ای ندارند. و مدافع یک کشور بیگانه است. همین امر سبب جدایی جلال و همفکرانش از حزب توده گردید.»^۱

اگرچه علوی تا مدت‌ها یکی از اعضای مهم و وفادار حزب توده - حتی در خارج از ایران - محسوب می‌شد ولی برخی از آخرین گفتگوها و رمان‌هایش بیانگر تردید و افسوس وی در گزیدن چنین مسیری است. از جمله آنها می‌توان به رمان‌های «موریانه» و «روایت» اشاره کرد.

در بخش مربوط به بزرگ علوی تحت عنوان «حزب توده در مهاجرت» با نقش علوی در راهبرد این حزب آشنا خواهیم شد و فراز و نشیب‌های مهاجران توده‌ای را مورد بررسی قرار خواهیم داد.

ب) توهم توطئه^۲ و ارتباط آن با کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲

«توهم توطئه نوعی بیماری روانی فردی و جمعی است. بیماری فردی سوء ظن به همه‌چیز و همه‌کس را «پارانویا» و بیماری جمعی را «Conspiracy Theory»^۳ می‌نامند. کسی که به «توهم توطئه» در مفهوم اخیر آن مبتلاست، تمام وقایع عمده سیاسی و سیر حوادث و مشی وقایع تاریخی را در دست پنهان و قدرتمند سیاست بیگانه و سازمان‌های مخوف سیاسی و اقتصادی و حتی مذهبی وابسته به آن سیاست می‌پندارد. به گمان او همه انقلاب‌ها، شورش‌ها، جنگ‌ها، عقب‌ماندگی‌ها و

۱. خبره‌زاده، علی اصغر (؟) / یاد جلال آل احمد، ص ۸۱

۲. با توجه به اینکه مقوله «توهم توطئه» یک بحث علمی و تخصصی به شمار می‌آید، مطالب مربوط به آن بدون دخل و تصرف، عیناً نقل می‌گردد.

۳. معنای تحت اللفظی آن به فارسی «نظریه توطئه» است حال آنکه در زبان فارسی ترکیب «توهم توطئه» به مفهوم اصلی آن در زبان انگلیسی نزدیکتر است (به نقل از: جستارهایی درباره تئوری توطئه در ایران، ص ۷۰)

وابستگی‌های اقتصادی و سیاسی، برآمدن و فروپاشی سلسله‌ها و دولت‌ها، ترورهای سیاسی و حتی کمبود محصولات کشاورزی، سقوط ارزش پول، قحطی‌ها و زلزله‌ها را دست پنهان بیگانه کارگردانی می‌کند و همه رجال کشور همچون عروسکان خیمه‌شب‌بازی و بازیگران افسانه‌های جن و پری از پس پرده و با اشاره او حرکت می‌کنند و اراده‌ای از خود ندارند. ... توهم توطئه در باور عمومی همه کشورهای کم و بیش دیده می‌شود. اما به نظر می‌رسد که این گرایش اعتقادی در خاورمیانه، به‌ویژه در میان ایرانیان، نسبت به دیگر جوامع شایع‌تر است.

«اینکه می‌گوییم، «توهم توطئه» نوعی بیماری است، بدین معنا نیست که اساساً هیچ توطئه‌ای در هیچ موردی در کار نیست و آنچه توطئه خوانده می‌شود، همه از باب خواب و خیال و توهم است. بلکه منظور آن است که مقوله «توطئه» را به دو گونه می‌توان بررسی کرد: یکی برخورد آفاقی و عملی و دیگر برخورد انفسی و عاطفی و بیمارگونه. در برداشت علمی، «توطئه» به عنوان فرضیه‌ای در نظر می‌آید که قابل رد یا اثبات است و در پرتو داده‌های عینی و اسناد و مدارک تاریخی و بدون جانب‌داری عاطفی مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرد. حال آنکه «توهم توطئه» از اعتقاد راسخ و جزمی و تعبدی به نوع خاصی از توطئه شکل می‌گیرد و همچون سایر اعتقادات، در قلمرو بررسی و تحلیل علمی قرار نمی‌گیرد و از اینرو قابل اثبات یا رد و انکار نیست.»^۱

اگرچه ریشه اصلی توهم توطئه مسائل سیاسی است؛ اما عوامل دیگری نیز چون فرهنگ، اجتماع و... مکمل و تقویت‌کننده آن به شمار می‌رود. در ایران نیز عوامل سیاسی مختلفی چون رقابت دو قطب استعماری، زمینه را برای ایجاد چنین توهمی مساعد می‌سازد و یادآوری تلخ‌کامی‌های گذشته به عنوان نمونه‌های قابل لمس به این طرز تفکر دامن می‌زند؛ مثل قرارداد ۱۹۱۹، کودتای ۱۲۹۹ و ۱۳۳۲ و اعمال نفوذ در تشکیل کابینه‌ها و...^۲

«اما توطئه‌چینی تاریخی امریکا علیه دولت ملی مصدق در کودتای ۲۸ مرداد ظاهر شد. با اینکه کودتا را سازمان جاسوسی انگلیس طراحی کرده بود، امریکایی‌ها آن را اجرا کردند و از پیامدهای مناسب و نامناسب آن که انتقال بخشی از توهم توطئه از «دست پنهان انگلیس» به «دست پنهان سفارت امریکا» بود، برخوردار شدند. از این زمان، همراه گسترش نفوذ واقعی امریکا در ایران، توهم توطئه‌های امریکایی در ایران نیز رواج پیدا کرد. به‌خصوص پس از روی کار آمدن دولت امینی و

---

۱. آبراهامیان، یرواند و اشرف، احمد و همایون کاتوزیان، محمدعلی: جستارهایی درباره تئوری توطئه در ایران،

گردآوری و ترجمه، محمد ابراهیم فتاحی، صص ۶۹-۷۰

۲. همان، ص ۱۱۶

اصلاحات ارضی، که مورد حمایت محافل امریکایی بود، توهم توطئه امریکا در همه امور رواج گرفت.^۱

آنچه مسلم است اینکه فضای وهم آلود جامعه در افکار مردمان آن مرز و بوم تأثیر بسزایی می‌نهد و به دنبال آن در ادبیات نیز انعکاس می‌یابد. از این رو تبیین علمی نظریه توطئه در این مبحث کمک شایانی به درک تأثرات حاصل از رویدادهای سیاسی و اجتماعی می‌نماید.

به عنوان مثال داستانهایی که خیانت در آنها حرف اول را می‌زند، نظیر: «خائن» بزرگ علوی و یا «نزدیک مرزون‌آباد» آل‌احمد، متأثر از چنین فضاهایی هستند.

همچنین علنی شدن توطئه امریکا در تحقیق کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، رد پای عمیقی در آثار نویسندگان - مخصوصاً آل‌احمد - بر جای نهاده است. به طوری که آل‌احمد داستان شوهر امریکایی را برای تحقیر آنان می‌نویسد. البته علاوه بر آن، در بیشتر داستانهای وی به جملاتی بر می‌خوریم که حتی بی‌ارتباط با موضوع داستان مطرح می‌گردد که تنها برای نشان دادن انزجار آل‌احمد و روشنفکران هم‌رأی وی از امریکایی‌ها و استعمارگران، بکار رفته است.

ج) مفهوم ادبیات متعهد در این دوران

ادبیات متعهد مفهوم گسترده‌ای دارد و در دوره‌های مختلف به مفاهیم گوناگونی اطلاق می‌گردید. در اینجا بحث ما از تعهد ادبیات، نشان دادن موقعیت‌های سیاسی و اجتماعی، در حوزه ادبیات است. بدین معنی که ادبیات مثل آینه تمام‌نمایی است که در آن، زوایای دقیق جامعه پدیدار می‌گردد. گروهی بوجود آمدن این نوع ادبیات را به عنوان سدی در برابر خلاقیت‌های هنری تلقی می‌کنند. اما هر چه هست، بیشتر شاعران و نویسندگان در دوران بعد از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ به سوی این نوع ادبیات جذب شدند و حتی پا فراتر گذاشته، دیگران را به خاطر سکوت در برابر این ظلم‌ها سرزنش می‌کردند.

از میان این‌دو نویسنده مورد بحث، جلال آل‌احمد پرچم‌دار این نوع ادبیات است؛ اگرچه بزرگ علوی نیز در راستای اهداف سیاسی خود داستان‌هایی نوشته است اما هرگز مانند جلال قلم را به طور کامل در خدمت ایده و آرمان‌های سیاسی خویش نمی‌گرفت. علاوه بر آن منظور اصلی ما در این

---

۱. آبراهامیان، پرواند و اشرف، احمد و همایون کاتوزیان، محمدعلی: جستارهایی درباره تئوری توطئه در ایران.

گردآوری و ترجمه، محمد ابراهیم فتاحی، ص ۱۱۶

نوشته ادبیات متعهد مربوط به دوران بعد از کودتا است. در این دوران، علوی در خارج از کشور به سر می‌برد و بیشتر آثار وی رنگ و بوی غربت دارد که در بخش علوی بدان پرداخته‌ایم.

شمس آل احمد معتقد است که « نویسندگان ایران، از سال ۱۳۳۲ به بعد، در برابر شیوه نوین ساواک در ارباب و خفقان، به علت عدم وجود یک تشکّل صنفی، طبیعی است که موضع‌گیری‌های فردی و شخصی و بسیار متنوعی داشتند.»^۱

از نظر وی این نویسندگان می‌توانند در مجموع در سه گروه طبقه‌بندی شوند: عافیت‌طلبان، جهان‌وطنان و متعهدان.^۲

وی عافیت‌طلبان را گروهی از نویسندگان معرفی می‌کند که در آثار خویش از پرداختن به مسائل تند سیاسی و روزمره پرهیز می‌کنند و در پی امنیت و راحتی شخصی، از تعهدات اجتماع دور گشته‌اند.

نویسندگان جهان‌وطن نیز بیشتر به تجربه‌های قالبی روی آوردند و ادبیات برون‌مرزی را سرلوحه کار خویش قرار دادند. اینان اگرچه مثل گروه اول تحت حمایت مستقیم دولت قرار نمی‌گرفتند؛ ولی حداقل مورد احترام آنان بودند.^۳

در مقابل، نویسندگان متعهد « ادبیات را سنگری برای مبارزه می‌شناختند. در برابر خفقان و سانسور ساواک موضع‌گیری‌های مقاومانه داشتند. برای قلم، رسالتی قایل بودند و برای خویش مسئولیت می‌شناختند... آنان بیش از هر چیز، به محتوای اجتماعی و سیاسی موضع‌گیرانه آثارشان اعتنا داشتند و دارند. و درست به همین علت، مقبول و مراد نسل جوان واقع می‌شوند؛ و از سویی، محسود و مبعوض سانسور و ساواک.»^۴

جلال بدون شک از زمره این گروه است. او معتقد است توجه به خلاقیت هنری و خلق آثار خالص ادبی، محیط آرام و خالی از سیاست را می‌طلبد.^۵

---

۱. آل احمد، شمس: جلال از چشم برادر، ص ۴۶

۲. همان، صص ۴۶-۴۷

۳. همان، ص ۴۶

۴. همان، ص ۴۷

۵. توسلی فرید، مهدی: «خاطره‌ای از جلال آل احمد»، اطلاعات، ۱۷ شهریور ۱۳۶۷، ش ۱۸۵۵۷/ مرغ حق، ص ۸۱

«جلال فرزند راستین روزگار خود بود. حرکت‌های اجتماعی [و سیاسی] آن دوره تأثیر عمیقی بر آثار وی نهاد و آثارش منعکس‌کنندهٔ اوضاع آن روزگاران، این ادبیات اجتماعی در واقع تاریخی است که به دست او نوشته شده، منتهی در روایتی دیگر.»^۱

آل احمد در «ارزیابی شتابزده» یکی از مشخصه‌های ادبیات معاصر را توجه به طبقات مختلف جامعه می‌داند. وی معتقد است که در مقابل بدبینی و احساس انزجار نسبت به قدرتها، بشردوستی پا بر عرصه می‌گذارد. بنابراین توجه به طبقات عوام و نزدیک شدن به زبان و لهجهٔ آنان را تظاهری آشکار، از این بشر دوستی می‌داند.^۲

همچنین او، آثار را زمانی مقبول و مردمی می‌داند که نویسندهٔ آن، از میان خود مردم باشد. بنابراین با روشنفکران و نویسندگان اشراف‌گرا مخالف است: «روشنفکر از اشرافیت برخاسته ناله‌اش سرد است.»^۳

---

۱. سلیمانی، قهرمان: «نون والقلم آل احمد، در نگاهی دیگر» کیهان هوایی، ۳۰ شهریور ۱۳۶۷، ش ۷۹۵ / مرغ حق ص ۱۵۰

۲. آل احمد، جلال: ارزیابی شتابزده، ص ۶۵

۳. زمانی‌نیا، مصطفی: فرهنگ جلال آل احمد، ص ۲۳۱